

Ristisõjaaegne visuaalne retoorika

KERSTI MARKUS

Paavst Innocentius III reformiprogramm eeldas tõeliselt kristlaselt täielikku allumist kirikule ning selle kõrgeim väljendus oli osalemine ristisõjas, mis garanteeris lunastuse. Kuidas aga edastada sellist sõnumit Taani eliidile, kes oli küll harjunud käima rüüsteretkedel, et oma varanduslikku seisu parandada, kuid mitte võitlema usu eest või loovutama oma varandust kirikule? Mentaalne muutus on hästi tajutav peapiiskop Absaloni venna Esbern Snare kõnes 1187. aastal, kui Knud VI lähem ringkond oli kogunenud Odense kuningamõisa jõulusid pidama ning teade Jeruusalemma langemisest muslimite kätte paavsti saadiku kaudu nendeni jõudis. Taani ühiskonna kõige lugupeetum mees vaatas oma sõnavõtu uhkusega tagasi ajale, mil taanlased sõdisid ennekõike au nimel, et oma maad kaitsta ja uusi maid vallutada. Nüüd oli aeg hakata võitlema usu nimel.

Esberni kõne visuaalseks väljenduseks on viie torniga Maarja kirik, mille ta lasi ehitada oma linna – Kalundborgi (joonis 1.9). Põhiplaanilt kreeka risti meenutav kirik on tellisest, dekoratiivsed kaunistused peaaegu puuduvad ja aknad on väikesed. Lihtsus ja tühjad seinapinnad on Taani 12. sajandi lõpu tellisarhitektuurile vägagi iseloomulikud jooned, kuid Kalundborgi kiriku tõstab teiste hulgast esile tornide rohkus (joonis 1.10). Juba ühe torni ehitamine oli sel ajal võimumanifestatsioon, mis näitas ennekõike ehitise tellija kohta ühiskonnas, kuid viis torni lennutasid omaniku juba kõrgematesse sfääridesse.

Kalundborgi kirikule on otsitud eeskujusid nii puidust pühakodade, Vahe-mere-äärsete kuppelkirikute kui ka Euroopa katedraalide seast, kuid selle asemel tuleks mõelda, mida me tegelikult näeme. Tornlinnuseid, mitte kirikut! See selgitab ka igasuguste kaunistuste puudumist. Üks torn assotsieerub linnusega, mitu torni linnaga. Unikaalseks teeb selle ehitise mitte üksikosad, vaid terviku kogumõju. Paganatele pidi uus ehitis seostuma esmajoones linnuse ja võimuga, usklikele Taevase Linnaga. Assotsiatsioon Taevase Jeruusalemmaga ei

JOONIS 1.9. Tekstis mainitud Taani kirikud. Joonis Marika Mägi.

ole ainult visuaalne, vaid oli ehitust alustades sisse programmeeritud. Nimelt on Hugo Johannseni uuringutest selgunud,¹² et kiriku neljakandilise löövi üks sisekülg vastab 36 jalale, mis teeb ümbermõõduks 144 jalga. Seega järgib Kalundborgi Maarja kirik Johannese ilmutusraamatu (21: 16–17) Taevase Linna mõõtmeid.

Kalundborgi fjord kandis juba viikingiajal nimetust malevalaht (Hærvig), mistõttu on tõenäoline, et sellest sai ka ristisõdijate väljasõidusadam, ning selle sadama kohal kõrgus Uus Jeruusalemm. Sellist sõnumit on raske üle tõlgendada: Taevase Linna võimas visualiseerimine kuulutas ja õigustas taanlaste juhtrolli Läänemere ristisõdades. Maa peale toodud jumalariigiga anti moraalset tuge kõigile, kes sellele pikale teekonnale läksid. Niisuguse ehitise tellija pidi kuuluma Taani ühiskonna absoluutsesse tippu ning selle kavandamist pidi mõjutama ristisõdade ideoloogia. Vendide sõja veteran Esbern oligi just sellise kaliibriga mees.

Kuningale lähedal seisev Hvidede suguvõsa, kuhu kuulusid ka Esbern ja Absalon, näitas juba 1170. aastate ehitistes, et nad tahavad end seada teistest konkureerivatest suguvõsadest kõrgemale. Vendide sõja juhtfiguur Sune Ebbesen (Anders Suneseni isa) rajas perekonna mõisa Bjernedes ümarkiriku, mis jälgendas

¹² Johannsen 1989.

JOONIS 1.10. Kalundborgi Maarja kirik. Foto Kersti Markus.

sümboolselt Kristuse hauakirikut Jeruusalemmas. Paar kilomeetrit eemal ehitas tema võitluskaaslane Peder – naise kaudu Hvide – samasuguse oma linnusesse. Tõenäoliselt on Sunega seotud ka Püha Risti ümarkiriku püstitamine Selsø mõisa Roskilde fjordis, sest tema lapselapselaps oli kiriku omanik veel rohkem kui sajand hiljem.

Kuna tegemist oli Valdemar I väejuhtidega, siis võiks oodata, et ümarkirikud ehitati ka kuninga mõisa või linnusesse. Kindlad tõendid on selle kohta Hälsingborgi linnusest, kuid kaudsed osutavad ka Schleswigi ja Roskilde ümarkirikute seotusele valitseva ringkonnaga. Selliste kabelite eeskujud pärineb Poola Piastide dünastia ehitustraditsioonist, ulatudes tagasi kristianiseerimise algusaega. Piastide dünastiasse kuulus ka Valdemar I abikaasa Sofia.

Mida siis sellise ehitisega taheti öelda? Vastuse saame Gniezno katedraali pronksustelt, mis valmisid Sofia onu, suurvürst Mieszko III (1126/27–1202) valitsusajal. Reljeefid räägivad püha Adalberti elust ja märtrisurmast preislaste juures usku levitades. Antud juhul huvitavad meid kaks paneeli ukse käepideme kõrval – seega kõige nähtavamas asukohas. Vasakpoolsel paneelil palvetab Adalbert ümarkiriku ees (joonis 1.11), parempoolsel paneelil aga kujutatakse Adalberti raamile asetatud surnukeha ja posti otsas tema maharaiutud pead, tagaplaanil kõrgub paradiisiaia elupuu. Kahte pilti koos vaadates peaks sõnum kõigile kohale jõudma: Kristuse nimel surma minejale on igavene elu garanteeritud, sa sured koos Temaga ja tõused koos Temaga ka üles. Ümarkirik viitab siin otsesõnu

JOONIS 1.11. Detail Gniezno katedraali pronksukselt. Graafiline disain Henri Papsion.

Kristuse hauakirikule ning Adalberti märtrisurm kristianiseerimise päevakajalisusele uste valmimise ajal. Basiilika alt leiti väljakaevamistel ümarkiriku vundamendid. Seega oli ümarkiriku vorm aktuaalne nii Poola ristiusustamise kui ka preislaste ja vendide kristianiseerimise ajal.

Taanis saab ümarkirik üht kuninglikku dünastiat ja seda toetavat suguvõsa ülistava funktsiooni. Hvided juhtisid vendide sõda ja juhivad ka järgmisi sõdu, kuid nüüd teevad seda Kristuse nimel. Valdemaride valitsusaja visuaalne retoorika on massiivne ja professionaalne ning seatud teenima ühte eesmärki: kindlustada kristliku Jumala abil ühe perekonna poliitiline võim. Esimesi muutusi võis märgata juba pärast Ringstedi pidustusi 1170. aasta jaanipäeval, kui Valdemar Suure isa pühakuks kuulutati ja poeg kaaskuningaks salviti, kuid hoopis uuele tasemele tõuseb visuaalne retoorika kuningas Valdemar Võitja valitsusaja esimesel kahel kümnendil, mil riigi vaimseks liidriks saab peapiiskop Anders Sunesen. Selle perioodi Taani ümarkirikud järgivad kommunikatsioonivõrgustikku ning on suure tõenäosusega seotud ristsõdijate kogunemiskohtade või *ledung*-laevastiku varustamisega. Sellise järelduseni viib ennekõike kirikute paiknemine maastikul.

Horne ümarkirik Fyni saarel oli kuningakabel. See kõrgub keset poolsaart, mis ulatub terava ninana Väike-Beldi väina, olles seega meremärgiks väina läbivatele laevadele. Asukoht olulise veete ees oli määrav ka Hørve kiriku rajamisel. Tänapäeval on seda muidugi raske uskuda, sest kirik asub sisemaal Sjællandil loodeosas. Enne 19. sajandi kuivendustöid laius seal aga Lamme fjord. Pühakoda paiknes väikesel poolsaarel fjordi lõpus, kust kulges kõige otsem tee Sejerø lahte Sjællandil läänerrannikul ning sealt edasi Kalundborgi või Jüütimaale. Vahepeal tuli aga viikingilaevu vedada üle 200 meetri laiuse maakitsuse, millest ka taani-keelne kohanimi *draget*. Sellega välditi pikka ümbersõitu Kattegati väina kaudu.

Paiga olulisusest räägib fakt, et Roskilde piiskop Peder Sunesen (1161–1214) rajas ülekäigukoha juurde väikesele saarele tellisest Dragsholmi linnuse. Andersi vend Peder näib olevat ka ümarkiriku ehituse taga. Thorsageri kirik Põhja-Jüütimaal kuulus kuningale. Üks kõige paremini säilinud ümarkirikuid asub Kalø lahe sopis, 20 kilomeetrit Århusist kirde suunas. Kaheksa meetri kõrgusel künkal paiknev ehitis on ümbruskonnast täiesti isoleeritud, meenutades kindlust. Arvestades kunagist asukohta, on selline välimus mõistetav. Nimelt oli Kalø laht veeteed pidi ühenduses Randersi fjordiga, mis võimaldas põhja poolt tulijatele otseteed Århusi. Kiriku juures asus sadamakoht. Seega oli Thorsageri kirikul samasugune veeteed kontrolliv funktsioon.

Strateegilise asukohaga paistab silma ka Søborgi linnusekabel Sjælland kirdeosas. Tänapäeval on seal lausmaa, linnuse ehitamise ajal lainetas aga järv, mis oli osa kunagisest pikast ja käänulisest fjordist. Linnus asetses kitsa poolsaare tipus, kust oli võimalik kontrollida kogu laevaliiklust, tagalas paiknesid asula, kaubitsemiskoht ja kirik. Kuningale kuulunud linnusesse püstitati Valdemar Suure ajal kaheksatahuline vahitorn. Ümarkirik jääb tõenäoliselt samasse perioodi Kalundborgi kiriku ehitusega, Knud VI valitsusaega. Søborgi linnuse foogt oli sellal Thorbern, kes Saxo sõnade järgi kuulus Sjællandii öilsamate rüütlite hulka. Ta oli jõukas maaomanik, kuninga usaldusalune ja hinnatud väejuht, allikates figureerib ta koos Hvidedega. Søborgi linnus oli oluline tugipunkt veetee ääres, millel võis olla *draget*'i kaudu ühendus Esrumi tsistertslaste kloostriga. Sellest kloostrist kujunes ristisõjaliikumise üks ideoloogilisi keskusi.

Bornholmi saare neljast ümarkirikust asetsevad kaks Lundi peapiiskopi ja kaks kuninga territooriumil. Peapiiskopi maale jääv Østerlarsi kirik paikneb saare idaküljel kõrgel platool (100 m üle merepinna), mis on kolmest küljest jõega ümbritsetud ja kust avaneb suurepärase vaade rannikualale. Samal platool paiknes ka saare rikkamaid mõisu Agerbygård, mis võis viikingi- ja varakeskajal kuuluda aristokraatlikule suguvõsale, kes valitses laiema piirkonna üle. Siin on ka Bornholmi suurimad matusepaigad. Paari kilomeetri kaugusele jääb Gudhjemi sadam, mis oli saare olulisemaid ja vanimaid.

Sadamasse laevaga sisenedes on kirik hästi nähtav. Seega mängib ümarkiriku kohavalikul rolli silmapaistev asukoht, olulised matusepaigad ja paiknemine kohaliku võimukandja residentsi läheduses. 1170. aastatel ehitatud kirik oli kahekordne, laskeavadega kolmas korrus valmis Valdemar II valitsusaja algul. Selle ümberehituse tulemusena muudeti kirik kaitsekirikuks. Peapiiskopi territooriumil on veel teinegi ümarkirik – pühale Olavile pühitsetud Olsi kirik. See on kõigist ümarkirikutest kõrgeim – müüri kõrgus 13 meetrit (joonis 1.12). Tegemist on saare põhjapoolseima pühakojaga, mis asub 112 meetri kõrguse platoo serval. Välimuselt ja ülesehituselt võis algne hoone meenutada tornlinnust (kreneleeritud kaitsekäik, ümarhoonet ümbritsev puidust galerii). Peapiiskop Absaloni ametiajal valminud kirik on esimene militaarsel otstarbel ehitatud ümarkirik Taanis. Kuna just saare põhjaosa ja Skåne ranniku vahelt kulges laevatee Liivimaa suunas, siis paremat kohta veetee kontrollimiseks oleks raske leida, mistõttu võib oletada, et ennekõike oli tegemist vahitorniga, mis pidi pakkuma garnisonile peavarju ja hingekosutust ning kindlasti ka kohta toiduainete hoidmiseks. Samas pidi kirik

JOONIS 1.12. Olsi kirik Bornholmi saarel. Foto Kersti Markus.

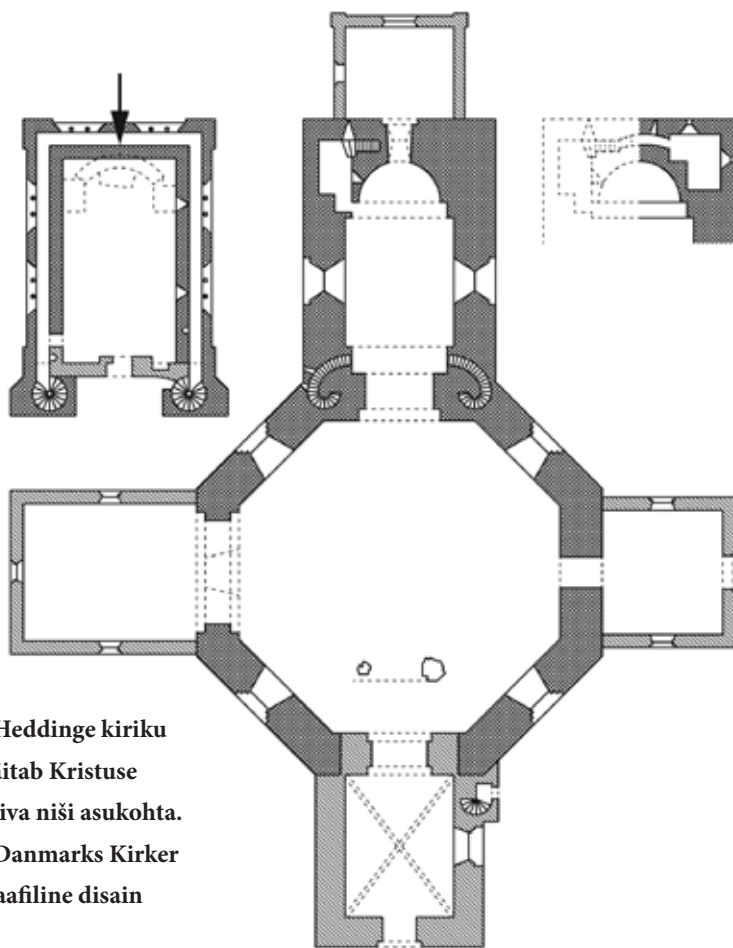
olema hästi nähtav neile, kes saarest möödusid. Järgmised ümarkirikud (Hagby ja Borgholm) paiknesid Kalmari väina ääres, mida pidid läbima kõik need, kes Liivimaale suundusid. Seega võib ümarkirikute püstitamises näha selget mustrit.

Jeruusalemma langemise järgsel perioodil elavnes ehitustegevus kogu Bornholmi saarel, seda kinnitab Knud VI müntide suur kontsentratsioon nii Lilleborgi linnuses kui ka kirikutes. Kuninga territooriumile jäävad Nylarsi ja Ny ümarkirikud on ehitatud Valdemar II ametiaja alguses, neist esimene on kohandatud sõjaliseks kaitseks ning mõlemat kasutati magasinina. Nylarsi kirik asub samuti veetee ääres, laevaliiklus piki Bornholmi lõunarannikut oli sealt hästi jälgitav. Kuna kõikides Bornholmi ümarkirikutes oli võimalik kasutada teist korrust laona, mida kinnitab kaubaluugi olemasolu ja kolmanda korruse veeära-voolusüsteem, siis nõustuksin arheoloog Jes Wienbergiga, kes näeb Bornholmi ümarkirikute rajamise ja ümberehituse tagamaana taanlaste idaeekspansiooni.¹³

¹³ Wienberg 1986.

Magasinides hoiti toiduained, et varustada *ledung*-laevastikku. Seega kaitsti kirikute vara võimaliku paganate kallaletungi eest. See selgitaks miks kirikute paiknemisel oli oluline teedevõrgustik ja sadama lähedus.

Kui ümarkirikud sümboliseerivad oma vormiga Kristuse hauakirikut Jeruusalemmas, siis Store Heddinge oktogoonkirikus Sjællandil lõunaranniku lähedal on Kristuse hauda ka realselt kujutatud. Kriitkvaadritest ehitatud hoone koosnes 12,5 meetri kõrgusest neljakandilisest kooriruumist ning kaheksakandilisest pikihoonest (joonis 1.13). Oktogoonist on tänaseks säilinud ainult välismüürid, kuid algselt meenutas see välimuselt ümarkirikuid. Koor on aga ebatavaliselt kõrge, moodustades mitu tasapinda. Apsiidi põhjaseinas viib uks

JOONIS 1.13. Store Heddinge kiriku põhiplaan. Nool näitab Kristuse hauda sümboliseeriva niši asukohta. Reprodutseeritud Danmarks Kirker 6/1, 1933 järgi. Graafiline disain Henri Papson.

JOONIS 1.14. Kristuse hauda sümboliseeriv nišš Store Heddinge kiriku apsiidi peal. Foto Kersti Markus.

väikesesse silindervõlviga ruumi, mida võiks pidada miniatuurseks käärkambriks. Sealt pääseb apsiiditaguse trepikäigu kaudu apsiidi võlvi kõrgusel asuvasse ruumi, milles võidi hoida reliikviat. Võidukaare seintest saavad aga alguse kaks keerdtreppi, mis viivad ülemise korruse galeriisse. Idaseina keskosas pääseb sealt neljakandilise ukseava kaudu paar astet madalamal tasapinnal paiknevasse U-kujulisse käiku. Ümmargused augud uksepiitadel annavad tunnistust kunagisest võrest, läbi mille oli võimalik vaadata laia ja sügavat ümarkaarset nišši, mis paikneb täpselt apsiidi kohal (joonis 1.14). Tõenäoliselt on tegemist sümbolse Kristuse hauaga. Silindervõlviga käik kulgeb ümber niši ning lõpeb mõlemal pool kambriga, neist lõunapoolses on väike altar ja valgusava. Nende käikude peal on aga veel üks tasand, mis kujutab endast avarat ruumi, hõlmates kogu apsiidi- ja koorivõlvi pealse osa. Tugevalt kulunud trepiastmed ja ruumi ebatavaline asukoht võiksid osutada palveränduritele. Store Heddinge oli kuningakirik, rajatud Valdemar II ajal.

Paralleelselt Store Heddinge oktogooni ja ümarkirikute rajamisega ilmuvad mitmesse Taani kirikusse lahingustseenidega seinamaalingud, mis kujutavad Kristuse sõdalasi. Need kirikud on seotud kuninga või Hvideodega (näiteks paikneb suur osa lahingumaalidega kirikutest Århusi ümbruses, kus piiskoppideks olid Hvide suguvõssa kuuluvad vennad Vagnsenid) ning neist mõne puhul võib strateegilise asukoha järgi oletada, et selle patroon võis mängida mingit rolli kuninglikus administratsioonis.

JOONIS 1.15. Ribe toomkiriku lõunaportaali viilu reljeefid. Foto Kersti Markus.

Visuaalse propaganda kulminatsiooniks kujuneb aga Ribe toomkiriku lõunaportaali viilureljeefi programm, mis ülistab Taani teokraatlikku kuningavõimu ning garanteerib lunastuse neile, kes lähevad ristsõtta (joonis 1.15). Kompositsioon on üles ehitatud inglitele, kes kannavad õlgadel stoolat. Kahe ülemise ingli stoolad moodustavad viilu keskel suure oomega, mille sees on kiri: CIVITAS HIERUSALEM. Tõlkida võiks selle Taevaseks Jeruusalemmaks. Kahe madalamal asetseva ingli stoolad ümbritsevad raamina suurt rahvahulka ning kannavad teksti: „*Öndsad on need, kes on vaimus vaesed, sest nende päralt on taevariik*“ (Mat 5:37) ja „*Tulge, mingem üles Issanda mäele*“ (Js 2:3). Taevase Jeruusalemma teksti all on kaks kroonitud figuuri, kelle identiteeti aitavad tuvastada tähed A ja W ning S. Maria. Suur rist Kristuse pea taga asendab ristiglooriat. Mõlemad figuurid hoiavad kinni kõrgele tõstetud ristist.

Maarja figuuri all on habeme ja lopsakate vuntsidega kuningas, kelle ülestõstetud käes on rist, mille ta näib olevat saanud Jumalaemalt. Kristus hoiab aga käest kinni mehel, kelle koonilisel peakattel on lauba kohal rist. Seetõttu on teda peetud piiskopiks. Kuid lühikesed, sirge lõikega juuksed ning habeme ja vuntside puudumine osutavad pigem noorukile, peakatet ei saaks ka kuidagi mitraks pidada. Tegelikult on sõnum üsna selge – sellele noormehele on saanud osaks Jumala poja kaitse. Viilu alumist osa täidavad kiivritega sõjamehed, palvetavad naised ja mehed, kes kõik vaatavad üles risti ja Taevase Jeruusalemma poole.

Stoolade silmatorkava esiletõstmisega rõhutatakse kogu sündmuse toimumist missa kontekstis. See aga omakorda annab aimu, kes oli kunstiteose tellija –

Ribe piiskop Tuve (ametis 1214–1230). Ribest sai Eestimaale suunduva misjoni keskus ja piiskop osales selles ka ise, asendades peapiiskop Anders Suneseni Tallinnas pärast viimase haigestumist 1222. aastal. Reljeefil kujutatakse tõenäoliselt kuningas Valdemar II-t, kes saab toomkiriku patroonilt Neitsi Maarjalt risti, ja nooruk on Valdemar III, kes on võetud Kristuse kaitse alla. Katkend mäejutlusest juhatab neid teele, mis viib igavesele õnnele, ning Issanda mägi teisel tekstilindil sümboliseerib Jeruusalemma. Kõiki neid kiivrites mehi, kes kuninga risti võtmist pealt vaatavad, ootab selle teekonna lõpus Jumalariik. Need on Kristuse sõdalased.

1218. aasta jaanipäeval kogunes Taani eliit Schleswigis, et osaleda Valdemar noorema kaaskuningaks kroonimise tseremoonial. Päev oli sama nagu 1170. aasta tseremoonial Ringstedis – 25. juuni. Nii nagu isa, soovis ka Valdemar oma järglase ise välja valida, et troonipärilus tagada. Salvitud kuningas sai jumaliku võimu, mis andis talle õiguse valitseda. Schleswigi kogunemine oli samaaegselt ka võimudemonstratsioon: kohale olid kutsutud taanimeelsed piiskopid Lübeckist, Ratzeburgist ja Kaminist, samuti Riia piiskop Albert, Eestimaa piiskop Theoderic ja Dünamünde tsistertslaste kloostris abt Bernhard (hilisem Semgallia piiskop). Sel hetkel kontrollis Taani kuningas kõiki mere- ja maismaateid Läänemere regioonis. 1219. aasta varasuvel algas sõjakäik Eestisse. Kuna reljeefi sõnum on võitu kuulutav ja läbinisti propagandistlik, siis saab see vaid olla valminud väga lühikese perioodi jooksul, tõenäoliselt Schleswigi kogunemise ja Tallinna sõjakäigu vahel.

Taanlaste ristisõda Eestimaale toimus Kristuse lipu all ning seda kuulutati visuaalsete vahendite abil kõigile. Eesmärgiks oli mentaalselt mõjutada neid, kes sellesse sõtta läksid. Tänapäeva vaatevinklist on see hiilgav visuaalne tunnistus Valdemar II ajastu vaimumaailmast.¹⁴

¹⁴ Põhjalik käsitlus Valdemaride ajastu visuaalsest retoorikast ilmub raamatus „Art and Politics in the Baltic Sea Region, 1100–1250“, Brill, Leiden (Markus, ilmunisel).